

Historia Slavorum Occidentis
2024, R. 14, nr 2 (41)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso240208

MAŁGORZATA CZARNECKA* (POZNAŃ)

Hacer Topaktaş o poselstwie Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788–1793)¹

Abstract: *Hacer Topaktaş on Franciszek Piotr Potockis mission to Istanbul (1788–1793)*

Reading Ottoman-Polish diplomatic relations leads to a clear conclusion that in the late 18th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth had an opportunity to enter into an international alliance as a partner alongside the Ottoman Empire. Topaktaş has not attempted to create hypothetical scenarios regarding the survival or otherwise of the First Republic, but has reconstructed the idea of an Ottoman-Polish alliance in a scholarly manner, drawing on a rich body of historical sources. The publication contains innovative insights from the fields of history, political science and international relations. It takes into account the latest state of research and the results of searches personally conducted by the author. Topaktaş has almost managed to avoid factual mistakes and errors. The scale of the research apparatus used and the high specialisation of the technique of the historian of Polish-Turkish relations makes this monograph a work complementary to the diplomatic relations between the Republic of Poland and the Ottoman Empire. The reader is presented with a convincing argument alternating with a narrative that gives the impression of a reportage on the journey and stay of Franciszek Piotr Potocki - all wrapped up in academic terminology. The author has accomplished the research goals declared in the introduction. I personally believe that Topaktaş's book is a groundbreaking and inspiring treatise on the late 18th century. It is worth recommending to enthusiasts of Ottoman studies, but also to students of history interested in the subject.

* ORCID 0009-0000-3545-3833; Wydział Historii UAM, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań; e-mail: jczarnecka70@o2.pl.

Artykuł nadesłany: 20 VI 2023; nadesłany po poprawkach: 20 XII 2023; zaakceptowany: 6 II 2024.

¹ H. Topaktaş, *Osmańsko-polskie stosunki dyplomatyczne. Poselstwo Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788–1793)*, Kraków 2017, ss. 536.

Keywords: Hacer Topaktaş; Franciszek Piotr Potocki; diplomatic relations; Polish-Ottoman relations, Polish-Turkish relations; First Republic; Ottoman Empire; 18th century.

Słowa kluczowe: Hacer Topaktaş; Franciszek Piotr Potocki; stosunki dyplomatyczne; stosunki polsko-osmańskie, relacje polsko-tureckie; I Rzeczpospolita; Imperium Osmańskie; XVIII w.

W ostatnich latach możemy zauważyć wzrost zainteresowania historią południowo-wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej, w tym Imperium Osmańskiego. Jednakże obok prac rodzimych historyków zajmujących się tą tematyką, chociażby Dariusza Kołodziejczyka i Natalii Królikowskiej-Jedlińskiej, powstają prace autorów zagranicznych. Na ich tle w szczególności wyróżniają się prace Hacer Topaktaş, pierwszej tureckiej profesor historii, która nauczyła się władać językiem polskim². Potrzeba ujęcia relacji osmańsko-polskich, szczególnie w formie monografii, zaznaczała się od dawna. Inicjatywa Tureckiej Agencji ds. Współpracy i Koordynacji Międzynarodowej (TIKA) odnośnie wydania dysertacji doktorskiej Topaktaş stanowi odpowiedź na tę konieczność³. Jest również niepowtarzalną okazją, by upamiętnić sześćsetlecie turecko-polskich stosunków dyplomatycznych (s. 7) i siedemsetlecie powstania Imperium Osmańskiego (s. 32). Książka jest publikacją naukową, specjalistyczną. Pomimo zawężenia tematu do relacji między dwoma państwami – Wielką Portą i Rzeczpospolitą – pod koniec XVIII w. z perspektywy przebiegu jednego poselstwa (Franciszka Piotra Potockiego), jest to praca perspektywicznie ujmująca świat europejskiej dyplomacji.

Hacer Topaktaş obecnie jest wykładowczynią na Uniwersytecie Stambulskim na Wydziale Literatury (w Katedrze Języków i Literatur Słowiańskich oraz Katedrze Ję-

² O nauce języka polskiego wspomina na s. 6. Zob. też *Nagroda im. Benedykta Polaka dla tureckiej badaczki*, <https://www.gov.pl/web/turcja/nagroda-im-benedykta-polaka-dla-tureckiej-badaczki3> [dostęp: 10.06.2023].

³ Por. H. Topaktaş, *Dersaadet'te son Leh Elçisi: Franciszek Piotr Potocki'nin elçiligi экseminde Osmanlı-Leh diplomatik ilişkileri ve uluslararası boyutu (1788–1793) / The last Polish Ambassador in Istanbul: Ottoman-Polish diplomatic relations based on the embassy of Franciszek Piotr Potocki and its international extend (1788–1793)* [doctoral dissertation], Ankara 2012. Opracowanie wydania polskiego oprócz TIKA wspierała Ambasada Republiki Turcji w Warszawie (s. 11–12). Treść omawianej książki, w tym jej układ i podział na podrozdziały, można porównać z dostępną w zasobie internetowym pracą doktorską Hacer Topaktaş, zob. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=w3EqK8NxIkm8iae8KP_SmQ&no=duLFMHV2IsV8a7Kh2YJCHA [dostęp: 10.06.2023].

zyka i Literatury Polskiej). Na tej samej uczelni ukończyła w 2001 r. studia licencjackie. Następnie podjęła studia podyplomowe na Uniwersytecie Technicznym w Karadeniz, przedkładając pracę „Osmanlı Sefaretnameleri İşiğinda Osmanlı Devleti ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Diplomatik İlişkiler (1730–1763)”. Doktorat, na podstawie którego wydano niniejszą książkę, obroniła na Uniwersytecie Hacettepe. Profesurę uzyskała w 2016 r.⁴ W trakcie swojej kariery naukowej została uhonorowana licznymi nagrodami i stypendiami. Na wniosek Konsulatu Generalnego RP w Stambule otrzymała prestiżową Nagrodę im. Benedykta Polaka dla badaczy zagranicznych na rok 2021. W ramach VI edycji Konkursu Historycznego Ministra Spraw Zagranicznych na najlepszą publikację obcojęzyczną promującą historię Polski uzyskała główną nagrodę za książkę „Polonezköy: 180 Yıllık Mazi”⁵. Jej wkład naukowy doceniły także instytucje tureckie, w tym Turecka Akademia Nauk (przyznanie nagród TEÇEP – za niniejszą pracę o poselstwie Potockiego – i GEBİP), której jest aktywnym członkiem⁶. Wśród najważniejszych publikacji Topaktaş wymienić należy m.in. książkę o podróżach dyplomatycznych Hüseyina Kazima Beya⁷ oraz monografię dotyczącą osmańskiego wysłannika do Rzeczypospolitej Alego Aği⁸. Badaczka osobiście wypowiadała się, że historia stosunków polsko-tureckich była jej bliska od początku podjęcia przez nią studiów. Szczególnym zainteresowaniem darzy politykę zagraniczną Imperium Osmańskiego, relacje posłów wysyłanych przez Wysoką Portę do Warszawy oraz materiały źródłowe dotyczące emigracji polskiej w Turcji⁹.

⁴ Prof. Hacer Topaktaş Üstüner, <https://avesis.istanbul.edu.tr/hacer.topaktas> [dostęp: 10.06.2023].

⁵ H. Topaktaş, *Polonezköy: 180 Yıllık Mazi*, İstanbul 2021. Informacja o otrzymaniu nagrody za: *Wyniki Konkursu Historycznego Ministra Spraw Zagranicznych na najlepsze publikacje promujące historię polskiej dyplomacji i historię Polski*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/wyniki-konkursu-historycznego-ministra-spraw-zagranicznych-na-najlepsze-publicacje-promujace-historie-polskiej-dyplomacji-i-historie-polski2> [dostęp: 10.06.2023].

⁶ *Benedykt Polak Award to the TÜBA Young Academy Member Prof. Dr. Hacer Topaktaş Üstüner*, <https://www.tuba.gov.tr/en/news/about-academy/benedykt-polak-award-to-the-tuba-young-academy-member-prof.-dr.hacer-topaktas-ustuner> [dostęp: 10.06.2023].

⁷ H. Topaktaş, *Sultan II. Abdülhamid ve Diploması: Hüseyin Kazım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882–1887)*, İstanbul 2015.

⁸ H. Topaktaş, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri Zıştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefaretnamesi (1755)*, Ankara 2015.

⁹ Na podstawie wypowiedzi w trakcie ceremonii wręczenia Nagrody im. Benedykta Polaka. W swojej przemowie Topaktaş wskazuje również na pomoc naukową Zofii Zielińskiej i Dariusza Kołodziejczyka. W kontekście pomocy materialnej przywołuje przyznanie jej stypendiów Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Instytutu Historii Uniwersytetu

„Osmańsko-polskie stosunki dyplomatyczne...” wprowadzają nową wiedzę w zakresie historii Polski i Imperium Osmańskiego. W języku tureckim zostały wydane przez Tureckie Towarzystwo Historyczne (s. 6). Tytuł pracy zdradza jej główną tematykę. Autorka książki skupia się na przedstawieniu wzajemnych relacji osmańsko-polskich pod koniec XVIII w., ze szczególnym uwzględnieniem misji dyplomatycznej Franciszka Piotra Potockiego (*case study*). Narrację w głównej mierze zajmują wydarzenia na linii Warszawa–Stambuł, ale Topaktaş omawia je w kontekście całej Europy (s. 18). Trudno przyjąć inną perspektywę, analizując rozmowy pomiędzy dyplomatami oraz ówczesny kontekst polityczny. Dużo uwagi poświęcono Prusom – jako państwu mającemu największy wpływ dyplomatyczny na Portę Osmańską – oraz Rosji z powodu toczącej się wojny rosyjsko-tureckiej (1787–1792).

Zakres chronologiczny pracy obejmuje lata 1788–1793 (s. 17). Wybór ten jest jak najbardziej przemyślany. Po pierwsze, pozwala na prześledzenie historii ostatniego poselstwa I Rzeczypospolitej do Stambułu¹⁰, włącznie z jego genezą, po drugie, uwzględnia znaczące dla obu państw momenty, w tym II rozbiór Polski¹¹. Książka od początku powstawała z zamysłem uzupełnienia wcześniejszych badań historycznych, ponieważ te nie wyczerpywały tematu albo wręcz powielaly błędne sformułowania (s. 7, 18, 32)¹². Autorka postawiła przed sobą dość wyraźne cele badawcze. Przede

Jagiellońskiego. Por. *Uroczystość wręczenia nagród imienia Benedykta Polaka*, theexplorersclubpolska.pl/category/wydarzenia/benedykt-polak/ [dostęp: 10.06.2023]; www.youtube.com/watch?v=w2iRQphhBPg&t=5932s&ab_channel=UniwersytetRzeszowski [dostęp: 10.06.2023]. Wypowiedź tureckiej historyczki zaczyna się od 1:34:00 nagrania.

¹⁰ Poselstwo ostatecznie wyruszyło z Warszawy 4 VIII 1789 r. (s. 94). Franciszek Piotr Potocki opuścił Stambuł, w niezbyt przychylniej atmosferze, 26 X 1792 r. (s. 159).

¹¹ Autorka uzasadnia, iż wyznaczenie takiej cezury czasowej uwzględnia m.in.: okres panowania Selima III (1789–1807) – osoby kluczowej dla polityki osmańskiej, okres wojen Turcji z Austrią i Rosją, obrady Sejmu Czteroletniego w Rzeczypospolitej, wybuch rewolucji we Francji. Ponadto, zdaniem Topaktaş, to właśnie w tym okresie doszło do zmiany układu równowagi sił w Europie, a także kumulacji zjawiska ekspansywnej polityki Rosji i Austrii (s. 17–18).

¹² Nawet zasłużonej uczzonej M. Boguckiej nie udało się uniknąć pomyłki związanej z poselstwem Franciszka Piotra Potockiego do Imperium Osmańskiego. Umieszcza ona w swoim artykule zdanie: „Wysłane w latach 1773 i 1790 do Turcji poselstwa deklarowały obopólną przyjaźń i sojusze”. Topaktaş skrupulatnie przedstawiła przygotowania i podróż poselstwa. W wyniku jej rekonstrukcji jasno wynika, że poselstwo wyruszyło 4 VIII 1789 r. (s. 94), a do Stambułu dotarło 10 V 1790 r. (s. 107). Bogucka ewidentnie pomyliła oba wydarzenia. Por. M. Bogucka, *Szlachta polska wobec Wschodu turecko-tatarskiego: między fascynacją a przerażeniem (XVI–XVIII w.)*, Sobótka 3–4 (1982), s. 192. Warto zauważyć, że polskie opracowania bardzo często w ramach misji dyplomatycznej z lat 1789–1792

wszystkim pragnęła zbadać osmańsko-polskie stosunki dyplomatyczne końca XVIII w., ale również poselstwo Potockiego (uwzględniając jego przyczyny, przebieg negocjacji oraz samo życie posła). Jednak Topaktaş zakładała ponadto dogłębną analizę układów dyplomatycznych w Europie, z uwypukleniem celów polityki poszczególnych państw. Całość rozważań nakierowana jest na to, aby objaśnić projekt paktu osmańsko-polskiego oraz przyczyny niezawarcia sojuszu (s. 7–8, 17–19). Zasadniczą tezę pracy jest stwierdzenie, że poselstwo Franciszka Piotra Potockiego stanowi jedno z najważniejszych wydarzeń osmańskiej dyplomacji XVIII w. (s. 8, 19, 161). Odnosnie do zamysłu paktu autorka konkluduje, że punktem zwrotnym w rozmowach pomiędzy *reis efendim* a Potockim była umowa w Reichenbach (s. 190, 219), a sam sojusz nie doszedł do skutku z powodu zmiany układu równowagi sił (s. 235).

Publikacja posiada logiczny układ treści. Treść zasadnicza podzielona jest na sześć części, odpowiednio dotyczących:

- 1) wykorzystanych materiałów źródłowych i opracowań, postawionych celów badawczych, terminologii – wstęp (s. 15–35);
- 2) historii stosunków osmańsko-polskich – zaprezentowanej w sposób sumaryczny, mającej na celu ukazanie genezy kontaktów międzypaństwowych przed samą narracją o poselstwie (s. 37–67);
- 3) poselstwa Potockiego (s. 69–168);
- 4) projektu paktu osmańsko-polskiego (s. 169–243);
- 5) dyplomacji europejskiej i układu sił w Europie lat 80. i 90. XVIII w. w kontekście polityki zagranicznej Osmanów i Rzeczypospolitej (s. 245–295);
- 6) skutków niepowodzenia projektu paktu i wniosków z przeprowadzonej w pracy analizy (s. 297–308).

Początek pracy stanowią przedmowy i wykaz skrótów. Kompozycję książki domyka rozbudowany aparat badawczy w formie przypisów (s. 309–454), wykazu tabel (s. 455–458), bibliografii (s. 459–517) oraz indeksu nazwisk (s. 519–531). Jej atutem jest też to, że w ramach pozycji bibliograficznych rozdzielono materiały archiwalne, rękopisy i starodruki od opracowań. Archiwalia pogrupowano podług przynależności państwowej archiwów oraz zespołów archiwalnych w ramach danej placówki. Ułatwia to znacząco odnalezienie odpowiednich źródeł dla przyszłych badaczy.

Odnosnie do układu na uwagę zasługują rozbudowane rozdziały drugi i trzeci. W części poświęconej poselstwu uwzględniono wszelkie możliwe aspekty, od postaci posła i zaczątków pomysłu sojuszu jako przeciwwagi względem Rosji, po

opisują jedynie (lub uwzględniają w znacznej mierze) działalność Szkoły Orientalnej, pomijając inne sprawy konsularne. Podobnie czyni M. Bogucka w wyżej wymienionej pracy.

przez proces przygotowań, podróży delegacji, uroczystości powitania w stolicy, na aspektach pracy konsularnej i kompetencjach posła oraz życiu codziennym delegacji kończąc. Tak skonstruowana narracja odzwierciedla wszechstronnie skalę przedsięwzięcia, jakim była misja dyplomatyczna i przyczynia się do zaakcentowania, że pobyt Potockiego w Stambule był istotnym wydarzeniem w osmańskim świecie dyplomacji¹³. Za to w rozdziale trzecim układ chronologiczny sprzyja uzmysłowieniu podejścia obu potencjalnych partnerów do sojuszu. O ile z początku miał on nawet potencjał być paktem zaczepnym (s. 181–182), stopniowo przeradzał się w porozumienie o charakterze obronnym (s. 192), aby w obliczu zawarcia umowy w Reichenbach (s. 188–190) i odmiennych zdań odnośnie do umowy handlowej (s. 194–196), ostatecznie dotrzeć do punktu, w którym porozumienie przestawało być potrzebne (s. 227 „układ o przyjaźni i umowie handlowej”, s. 232 „Rzeczpospolita odrzucała zawarcie układu i koncentrowała się na umowie handlowej”).

Ze względu na obszerność zagadnień poruszanych w „Osmańsko-polskich stosunkach dyplomatycznych...”, ograniczę się do omówienia tylko niektórych z nich. Autorka wiele uwagi poświęciła stosunkom dyplomatycznym między państwami oraz ukazaniu, że miały one ogromny wpływ na chęć włączenia Rzeczypospolitej w grono układu sojuszniczego (projekt Wielkiego Układu – s. 251–258), a także na ostateczne odrzucenie tej idei. Zdaniem Topaktaş to państwo pruskie posiadało największy wpływ na zmiany decyzji przez Wysoką Portę oraz odwrócenie układu sił w Europie, o czym niejednokrotnie nie omieszczała wspominać¹⁴. Bardzo istotne jest stwierdzenie

¹³ Aby uświadomić sobie, że Topaktaş uwzględniła komplet wymaganych w ramach tematu informacji, wystarczy spojrzeć na krótki (ale treściwy) opis czynników składających się na przeprowadzenie misji dyplomatycznej przedstawiony przez Urszulę Świdorską-Włodarczyk. Wymienia ona: zbieranie informacji o państwie docelowym, konsultacje, przygotowanie orszaku, dobór osób do poselstwa, zapewnienie bezpieczeństwa orszakowi, realizację wytycznych przekazanych posłowi, składanie wizyt dyplomatycznych. Wszystkie te elementy opisane zostały w kwestii poselstwa Potockiego, włącznie z np. praktyką organizacji ceremonii (s. 161), zaopatrzeniem poselstwa w różne dobra (s. 81, 107), kwestią *tajinatu* (s. 104, 123) czy roli posła w sprawach handlowych (s. 119). Zob. U. Świdorska-Włodarczyk, *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017, s. 154–155.

¹⁴ Decyzje władz pruskich oddziaływały też na instrukcje wysyłane Potockiemu z Warszawy. Na s. 261–262 możemy przeczytać o braku włączenia Prus do wojny przeciwko Rosji jako czynnikowi wycofywania się Rzeczypospolitej z negocjacji dotyczących traktatu osmańsko-polskiego. W pracy znajdują się liczne fragmenty dotyczące pruskich układów (w tym prusko-polskiego i prusko-osmańskiego) i wpływów, m.in. s. 175, 180–181, 194, 199, 204, 210, 212, 215, 251–262).

nie, że „choć Prusy oraz ich poseł odgrywali pierwszoplanową rolę w negocjacjach układu osmańsko-polskiego, nie mieli pozytywnego wpływu na jego losy” (s. 213).

Teza o wpływie Prus w tworzeniu układów zbieżna jest z poglądami innych historyków. Zbigniew Anusik, omawiając relację między dwoma potencjalnymi (obok Porty) członkami Wielkiego Układu (Rzeczpospolitą i Szwecją), zaznaczył, że zawarcie porozumień handlowych zależało od decyzji Prus¹⁵. Również Christopher Clark określał działania pruskie jako „chytre”, a politykę omawianego okresu jako oscylacyjną, nastawioną na rywalizację z Austrią, odznaczającą się „zwodniczą perspektywą wielkich aneksji terytorialnych w Polsce” oraz brakiem poszanowania dla traktatów i umów międzynarodowych¹⁶. Kwestie te zostały zaakcentowane w pracy Topaktaş – pomysł układu osmańsko-polskiego omawia w kontekście planu Herzberga (s. 252–253)¹⁷, a jego niezrealizowania upatruje w zmianach zaszytych w wyniku umowy w Reichenbach (s. 188–202, 219)¹⁸. Autorka również przywołuje sytuacje zwodzenia osmańskich urzędników przez pruskich dyplomatów (konkluzja na s. 234).

Interesujące obserwacje dotyczące sceny politycznej, na której mógł zaistnieć układ osmańsko-polski, zawarto w podrozdziale „Sojusze europejskie” (s. 272–287).

¹⁵ „Występując wobec Deputacji Interesów Zagranicznych z propozycją zacieśnienia wzajemnych stosunków, Engeström zdawał sobie sprawę z tego, że zawarcie jakiegokolwiek porozumienia handlowego, jak również politycznego, pomiędzy Szwecją a Rzeczpospolitą, uzależnione jest od uregulowania analogicznych stosunków polsko-pruskich” – zob. Z. Anusik, *Próby ożywienia polsko-szwedzkiej wymiany handlowej w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, *Studia Maritima* 28 (2015), s. 82.

¹⁶ C. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa 2009, s. 265.

¹⁷ Opis założeń planu Herzberga przedstawiony przez Topaktaş, a także podkreślenie zamysłu zwrotu Rzeczypospolitej Galicji pokrywa się z narracjami przedstawianymi w historiografii, por. M. Karkocha, *Kongres pokojowy w Szystowie (1790–1791) na łamach prasy warszawskiej*, [w:] *Władza i polityka w czasach nowożytnych. Dyplomacja i sprawy wewnętrzne*, red. Z. Anusik, M. Karkocha, Łódź 2020, s. 202; A. İhsan Bağış, *The Embassy of Sir Robert Ainslie at Istanbul (1776–1794)* [doctoral dissertation], London 1974, s. 92–94.

¹⁸ Autorka w dużym stopniu zwraca na to uwagę: „Umowa w Reichenbach i wyczuwalna chęć zawarcia pokoju w Swisztowie spowodowały, że Prusy wycofały poparcie dla Porty i Rzeczypospolitej. Dlatego też umowa w Reichenbach stanowiła punkt zwrotny dla projektu układu Imperium Osmańskiego z Rzeczpospolitą i była najważniejszym czynnikiem, który uniemożliwił jego realizację” (s. 219). Już w latach 30. XX w. pisał o tym Józef Dutkiewicz: „Traktat 29 marca przez konwencję w Reichenbachu został poważnie zachwiany: przysły nadzieje rewindykacji Galicji. Wartość i sens przymierza zależały teraz od tego, czy Prusy zwrócą się przeciw Rosji”. Zob. J. Dutkiewicz, *Ambasada Potockiego*, *Przegląd Historyczny* 32 (1934–1935), z. 1, s. 83.

Jest on uzupełnieniem obserwacji z wcześniejszych części pracy. Topaktaş zauważa w jego ramach korelacje między brytyjską proosmańską polityką a chęcią ochrony swoich interesów gospodarczych na Bliskim Wschodzie i morzach oraz próbą utrzymania układu równowagi sił, co wiązało się z postawą opozycyjną względem Rosji i zbliżeniem z Imperium Osmańskim (s. 272)¹⁹. Do identycznych wniosków doszli W. Morawski i S. Szawłowska²⁰.

Również inne uwagi tureckiej historyczki dotyczące antyrosyjskiej polityki międzynarodowej oraz Wielkiego Układu mogłyby znaleźć uznanie środowiska naukowego. Wśród najważniejszych warto wymienić tezy o próbie włączenia do porozumień Szwecji (s. 279–280) i roli projektu Wielkiej Ligi w polityce przeciwko Austrii i Rosji (s. 285–286)²¹. Topaktaş stwierdza, że Rzeczpospolita nie odniosła żadnej korzyści z wojny turecko-rosyjskiej 1787–1792 (s. 292)²². W opracowaniach podkreśla się jednak to, że układ osmańsko-polski miał potencjał wyrównać równowagę sił zaburzoną przez Rosję (s. 171–172)²³.

W innych częściach wywodu autorka przedstawia oryginalne spostrzeżenia. Nieoczywistym jest uwzględnienie roli wymiany darów w ceremoniale dyplomatycznym (s. 83, 146), szczególnie w relacjach z Imperium Osmańskim. Ten z pozoru bagatelny temat jest jednak dość istotny, doceniany też przez innych historyków²⁴. Co ciekawe,

¹⁹ W innym miejscu Topaktaş wskazuje na przychylny stosunek Rzeczypospolitej do układu z Wielką Brytanią (s. 277). Ukazuje to skalę, jak skomplikowaną siatkę powiązań dyplomatycznych była w stanie zauważyć autorka.

²⁰ „Rosja oddaliła się od bloku północnego, pogorszeniu uległy zwłaszcza stosunki rosyjsko-brytyjskie. Wielka Brytania zdradzała zaniepokojenie wzrostem potęgi rosyjskiej, obawiała się też perspektywy wyjścia Rosji na Morze Śródziemne. Z tego powodu Brytyjczycy gotowi byli wspierać Turcję”. Zob. W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 96.

²¹ Z. Anusik, *Próby ożywienia*, s. 75–76; A. İhsan Bağış, *The Embassy*, s. 116; W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie*, s. 97.

²² Powtarza ją w swojej innej pracy, H. Topaktaş, *Stosunki osmańsko-polskie z perspektywy tureckiej w zapisach i pamięci*, Herito 14 (2014), z. 1, s. 57.

²³ Przykładowo zob. P. Dominiak, „Where is the deputy of Lehistan?” *Turkey and Poland – vignettes from shared history*, [in:] *Between Rapprochement and Rejection: Identity and Cultural Drivers in Europe-Turkey Relations*, red. S. Aydin-Düzgit, R. Königsbrun, B. Rumelili (i in.), İstanbul 2019, s. 19.

²⁴ Narracja *Osmańsko-polskich stosunków dyplomatycznych* zgadza się ze stanem badań Hatice Adigüzel. Pisze ona, iż „offering gifts plays an important role in achieving goals in diplomatic missions. [...] These gifts can be seen as symbols of power and the desire for reconciliation”. Zob. H. Adigüzel, *In search of diplomatic gifts – on a group of 18th century polish porcelain in the Topkapı Palace collection*, *Art of the Orient* 6 (2017), s. 167.

podarki przywiezione przez Potockiego do Stambułu²⁵ pokrywają się z najpopularniejszymi typami prezentów dla sułtana z tego okresu – porcelaną i zegarami²⁶.

Istotnym zagadnieniem postawionym przez turecką badaczkę jest kwestia problemów z korespondencją. Opóźnienia wynikające z niedostarczenia dyspozycji z Warszawy dla Potockiego na czas, zdaniem Topaktaş, przyczyniły się do niepomyślnego przebiegu negocjacji dotyczących układu osmańskiego-polskiego (s. 300). Zgadzałoby się to z ustaleniami Tomasza Ciesielskiego, który zauważył, że w XVIII w. gęstość sieci komunikacyjnej stopniowo malała, im bliżej było do granicy z Imperium Osmańskim²⁷. W „Osmańsko-polskich stosunkach dyplomatycznych...” dużo uwagi poświęcono staraniom posła Potockiego o włączenie umowy handlowej do treści układu, w tym zapewnienia uprawnień do pływania na Morzu Czarnym pod polską banderą (s. 179–180, 194–196). Topaktaş słusznie uwzględniła to zagadnienie, ponieważ stanowi istotną część historii gospodarczej Rzeczypospolitej tego okresu²⁸.

Badaczka zajęła również stanowisko odnośnie do kilku wydarzeń z historii politycznej naszego państwa. Zasygnalizowała problem II rozbioru Polski (w tym konfederacji targowickiej) oraz uchwał Sejmu Czteroletniego. O ile konfederację targowicką uznaje za przyczynę zawieszenia negocjacji dotyczących sojuszu z Wielką Portą (s. 230–231)²⁹, o tyle próbę reform w Rzeczypospolitej określa mianem „aksamitnej rewolucji” (s. 288). Niezależnie jakiego tematu dotyczącego relacji polsko-osmańskich podejmuje się Topaktaş, stawia ona własne, niezależne osądy – uzasadniając je merytorycznie.

²⁵ Przykładowo „zegar w szkatule perłową macicą wysadzany z sztukami w ogniu złoceniemi”, „zegar stołowy z marmurami białego w brąz oprawny”, „2 sztuki porcelany duże” (s. 144–145).

²⁶ „The favourite gifts from the 18th century were porcelain and clocks” – zob. H. Adigüzel, *In search*, p. 167.

²⁷ T. Ciesielski, *Roads, travelling and communication in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century. Russian and West European visitors' perspective*, In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką 14 (2020), s. 121.

²⁸ Zob. o zainteresowaniu handlem czarnomorskim szlachty polskiej i litewskiej M. Mądziak, *Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785)*, Rocznik Lubelski 21 (1979); tenże, *Z dziejów polskiego handlu na побереżu Morza Czarnego w końcu XVIII w.*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 28 (1973), s. 205–226.

²⁹ W kontekście powiązania wydarzeń wojny polsko-rosyjskiej, konfederacji targowickiej i Imperium Osmańskiego warto zajrzeć do książki Adama Danilczyka (A. Danilczyk, *Targowica czyli zdrada*, Warszawa 2016).

Omawiając charakter publikacji, trudno pominąć jej analizę pod względem metodologicznym. Publikacja opiera się na poszerzonej kwerendzie archiwalnej. Materiały źródłowe wykorzystane przy rekonstrukcji mają charakter wielojęzyczny – oprócz języka polskiego i tureckiego sporządzone są w języku angielskim, francuskim, rosyjskim oraz włoskim – w tym ostatnim dziennik podróży morskiej (s. 28). Kwerendę wykonano w licznych archiwach³⁰, wielokrotnie wykorzystując archiwalia wcześniej niewydane drukiem. Topkataş nie pominęła odnajdywania pojedynczych jednostek archiwalnych w placówkach, tj. Biblioteka Kórnicka PAN, Biblioteka Ossolińskich czy Topkapi Sarayı Müzesi Arşivi. Podstawa źródłowa publikacji jest bardzo bogata i różnorodna. Zawiera m.in.: listy (przykłady ich wykorzystania na s. 89–90, 151), książki, dokumenty, raporty posłów, dzienniki członków poselstwa, kroniki osmańskie (s. 27–28), ale również prasę (s. 218) i pieśni (s. 248). Elementy politologiczne pracy rozważane są w kontekście problematyki równowagi sił jako teorii dotyczącej polityki międzynarodowej (s. 21), co jest dość innowacyjnym sposobem ujęcia stosunków panujących w Europie doby wojny turecko-rosyjskiej 1787–1792³¹. Książka zawiera elementy statystyki historycznej w postaci różnego rodzaju tabel i zestawień, chociażby wydatków poselstwa do 22 V 1790 r. (s. 126–127). Autorka w imponujący sposób przedstawiła zagadnienia związane z geografią historyczną (s. 94 i n.), nie tylko odtwarzając trasę podróży posła z datami dziennymi, ale również uwzględniając czynniki zewnętrzne wpływające na wydłużenie czasu podróży³². Zaprezentowane w monografii grafiki i mapa są adekwatne do prezentowanej w tekście treści.

Turecka badaczka przekonująco prezentuje nowatorski punkt widzenia na relacje osmańsko-polskie oraz ogólnoeuropejskie końca XVIII w. W logiczny sposób

³⁰ Do najważniejszych należą Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Archiwum Główne Akt Dawnych, The National Archives w Londynie i Archives du Ministère des Affaires Étrangères Français.

³¹ Andrzej Gałganka objaśnia, że „systemowe równowagi siły są w pewnym sensie naturalną tendencją stosunków międzynarodowych. Prowadzi to do przekonania, że państwa [...] zachowywały się w sposób, który polega na niedopuszczaniu do koncentracji militarnych możliwości w rękach pojedynczej jednostki politycznej”. W ten sposób można pojmować koncepcję książki. Narracja prowadzona jest tak, aby ukazać, że to Carstwo Rosyjskie stanowiło czynnik zagrożenia kumulacji sił, a aspirowały w tym kierunku również Prusy. Pakt osmańsko-polski i Wielki Układ miały w swoich założeniach spróbować zapobiec temu. Zob. A. Gałgane, *Historyzacja pojęcia „równowaga siły” w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Przegląd Strategiczny 1 (2011), s. 14.

³² Jeden z fragmentów o tym świadczących znajduje się na s. 98: „Dopiero 22 listopada poselstwo wyruszyło z Brindisi. Z powodu złej pogody i silnego wiatru pokonano dwudniowy odcinek drogi w ciągu pięciu dni”.

objaśnia zagadnienia terminologiczne, chociażby z zakresu politologii i stosunków międzynarodowych, tj. sojusz, siła dominująca (s. 22), dyplomacja (s. 24). Nie powstrzymuje się przed polemiką z innymi naukowcami, w tym Oralem Sanderem (s. 23). Równie wartościowe jest to, że Topaktaş nie zapomina poinformować czytelnika o źródłach do omawianej tematyki, które zostały utracone (s. 28) oraz sprawdzić kompletność poprzednich edycji (s. 316, przypis 58). Jej pracę docenił Kahraman Şakul, wykazując tylko wady edytorskie i redakcyjne wydania tureckiego³³. W wydaniu polskim udało uniknąć się wymienianego w recenzji Şakula mankamentu – numerację ciągłą przypisów zastąpiono podziałem według rozdziałów w publikacji. Samo umieszczenie przypisów na końcu książki oceniam pozytywnie – przy tak rozbudowanym aparacie badawczym zamieszczenie przypisów na końcu strony komplikowałoby czytanie treści zasadniczej książki w sposób ciągły.

Język narracji jest jak najbardziej naukowy i profesjonalny. Jednakże w trakcie komponowaniu tak wszechstronnej pracy autorce nie udało się uniknąć kilku błędów. Na stronie 19 czytamy deklarację tureckiej historyczki odnośnie do wyjaśnienia pojawiających się w książce terminów. Owszem, wielokrotnie tak czyni (choćby *istatüsko* [s. 23], *reis efendi* [s. 25–26]). W mojej opinii należałoby mimo to wprowadzić więcej objaśnień z dziedziny dyplomatyki i historii osmańskiej administracji. Przykładowo na s. 79 wprowadzony zostaje termin *ferman*. Dla czytelnika nieobeznanego z dyplomatyką osmańską wartościowe byłoby wskazanie na różnice między *fermanem* a innymi typami dokumentów wystawianymi przez kancelarię³⁴. W kwestii układu treści, z powodu przyjętego podziału na rozdziały, niektóre informacje o wydarzeniach pojawiały się chronologicznie wcześniej w narracji niż ich obszerniejsze omówienie. Plan Herzberga objaśniono na s. 252–253 (rozdział IV), pomimo że był kilkakrotnie wspominany w kontekście projektu paktu osmańsko-polskiego (rozdział III). Jeden osąd autorki zdaje się błędnie sformułowany lub niewystarczająco objaśniony. Na s. 161 Topaktaş stwierdza, iż „Franciszek Piotr Potocki była dla Imperium Osmańskiego o ile nie najważniejszym, to na pewno

³³ K. Şakul, *Hacer Topaktaş, Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788–1793) (Prof. Dr. Halil İnalçık Takdimi ile) [Ottoman-Polish Diplomatic Relations: Istanbul Embassy under Franciszek Piotr Potocki (1788–1793) (with introduction by Prof. Dr. Halil İnalçık)]*, *Osmanlı Araştırmaları. The Journal of Ottoman Studies* 49 (2017), s. 481–483.

³⁴ Aby dowiedzieć się więcej na temat innych rodzajów dokumentów sułtańskich zob. D. Kołodziejczyk, *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzulmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013, s. 51.

jednym z ważniejszych posłów. Jak wynika ze źródeł, podobnie znaczenie miał i dla polskiej strony”³⁵. Brak zdefiniowania, czym dokładnie miałyby być „polska strona”, komplikuje poprawne zrozumienie myśli autorki. W licznych fragmentach swojej pracy podkreślała ona antypruską i prorosyjską postawę Stanisława Augusta Poniatowskiego, który niepokoił się możliwością rozniewania wschodniego sąsiada układem z Imperium Osmańskim³⁶. Ponadto osoby odpowiedzialne za reformy Sejmu Wielkiego miały zupełnie odmienne stanowisko od członków konfederacji targowickiej, którzy Franciszka Piotra Potockiego po ponownym przekroczeniu granicy z Rzeczpospolitą uznali tylko za zwykłego obywatela. Teza zamieszczona na s. 161 pozostaje w takim razie w sprzeczności z powyższymi informacjami. W pracy znajduje się również jeden błąd faktograficzny. Topaktaş początki osmańsko-polskich stosunków dyplomatycznych datuje na 1414 r. (s. 5). Odpowiada to obchodzonym uroczystościom ich sześćsetlecia. Odnaleziono jednak kilkanaście lat temu przesłanki, że kontakty te rozpoczęły się już w 1411 r., a może nawet w 1389 r.³⁷ Należy zaznaczyć również, że część polskojęzycznych opracowań użytych przez autorkę jest dość dawno opublikowana.

Lektura „Osmańsko-polskich stosunków dyplomatycznych...” uzmysławia, że Rzeczpospolita pod koniec XVIII w. miała szansę wejść w międzynarodowy sojusz jako partner u boku Imperium Osmańskiego. Topaktaş nie podjęła się próby tworzenia hipotetycznych scenariuszy dotyczących kwestii przetrwania lub nie I Rzeczypospolitej, ale w naukowy sposób zrekonstruowała ideę sojuszu osmańsko-polskiego, opierając się na bogatym zasobie źródeł historycznych. Publikacja zawiera nowatorskie spostrzeżenia z dziedziny historii, politologii i stosunków międzynarodowych. Uwzględnia najnowszy stan badań oraz wyniki kwerend osobiście przeprowadzonych przez autorkę. Topaktaş prawie udało się uniknąć pomyłek rzeczowych i błędów. Skala zastosowanego aparatu badawczego i wysoka specjalizacja warsztatu

³⁵ „Była” i „podobnie” nie są pomyłkami autorki recenzji, lecz błędami redakcyjnymi wydania polskiego. Zresztą nie są one ostatnimi. Na s. 41 brakuje słowa „wziąć”, na s. 158 powinna być litera „i” zamiast „u”, za to na s. 211 odnajdziemy wyrażenie „uszykodzona”.

³⁶ Por. przykładowo s. 178, 193, 197, 206, 220, 235. Warto wspomnieć, że stanowisko prorosyjskie króla polskiego podkreślali również inni historycy. Zob. M. Profaska, *Stosunek polskich elit do rosyjskiej polityki wobec Rzeczypospolitej w latach 1788–1792* [praca doktorska], Katowice 2008, s. 206–207, <https://sbc.org.pl/Content/12012/doktorat2901.pdf> [dostęp: 10.06.2023].

³⁷ K. Wawrzyniak, *Ottoman-polish diplomatic relations in the sixteenth century* [master's, thesis], Ankara 2003, s. 21–22, <https://core.ac.uk/download/pdf/52939622.pdf> [dostęp: 10.06.2023].

historyka relacji polsko-tureckich sprawia, że jest to monografia uzupełniająca dotychczasowe braki w wiedzy o stosunkach dyplomatycznych Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim. Czytelnik otrzymuje przekonującą argumentację pojawiającą się naprzemiennie z narracją sprawiającą wrażenie reportażu o podróży i pobycie Franciszka Piotra Potockiego – a to wszystko ujęto w naukową terminologię. Zadeklarowane na wstępie cele badawcze autorka jak najbardziej osiągnęła. Osobiście uważam, że książka autorstwa Topakaş stanowi przełomową i inspirującą rozprawę dotyczącą końca XVIII w. Warto polecić ją pasjonatom osmanistyki, ale również studentom historii zainteresowanym przedstawionym tematem.

Bibliografia/Bibliography

Opracowania

- Adigüzel H., *In search of diplomatic gifts – on a group of 18th century Polish porcelain in the Topkapı Palace collection*, *Art of the Orient* 6 (2017), s. 166–179
- Anusik Z., *Próby żywienia polsko-szwedzkiej wymiany handlowej w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, *Studia Maritima* 28 (2015), s. 75–88
- Bogucka M., *Szlachta polska wobec Wschodu turecko-tatarskiego: między fascynacją a przerażeniem (XVI–XVIII w.)*, *Sobótka* 3–4 (1982), nr 3–4, s. 185–193
- Ciesielski T., *Roads, travelling and communication in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century. Russian and West European visitors' perspective*, In *Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką* 14 (2020), s. 119–140
- Clark C., *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa 2009
- Danilczyk A., *Targowica czyli zdrada*, Warszawa 2016
- Domiński P., „Where is the deputy of Lehistan?” *Turkey and Poland – vignettes from shared history*, [in:] *Between Rapprochement and Rejection: Identity and Cultural Drivers in Europe-Turkey Relations*, red. S. Aydin-Düzgit, R. Königsbrun, B. Rumelili (i in.), İstanbul 2019, s. 18–21
- Dutkiewicz J., *Ambasada Potockiego*, *Przegląd Historyczny* 32 (1934–1935), z. 1, s. 66–116
- Gałganek A., *Historyzacja pojęcia „równowaga siły” w nauce o stosunkach międzynarodowych*, *Przegląd Strategiczny* 1 (2011), s. 13–36
- İhsan Bağış A., *The Embassy of Sir Robert Ainslie at Istanbul (1776–1794)* [doctoral dissertation], London 1974
- Karkocha M., *Kongres pokojowy w Szystowie (1790–1791) na łamach prasy warszawskiej*, [w:] *Władza i polityka w czasach nowożytnych: dyplomacja i sprawy wewnętrzne*, red. Z. Anusik, M. Karkocha, Łódź 2020, s. 199–211
- Kołodziejczyk D., *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013

- Mądzik M., *Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785)*, Rocznik Lubelski 21 (1979), s. 77–91
- Mądzik M., *Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego w końcu XVIII w.*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne 28 (1973), s. 205–226
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006
- Profaska M., *Stosunek polskich elit do rosyjskiej polityki wobec Rzeczypospolitej w latach 1788–1792* [praca doktorska], Katowice 2008
- Şakul K., *Hacer Topaktaş, Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788–1793) (Prof. Dr. Halil İnalçık Takdimi ile) [Ottoman-Polish Diplomatic Relations: Istanbul Embassy under Franciszek Piotr Potocki (1788–1793) (with introduction by Prof. Dr. Halil İnalçık)]*, Osmanlı Araştırmaları. The Journal of Ottoman Studies 49 (2017), s. 481–483
- Świderska-Włodarczyk U., *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017
- Topaktaş H., *Dersaadet'te son Leh Elçisi: Franciszek Piotr Potocki'nin elçiliği ekseninde Osmanlı-Leh diplomatik ilişkileri ve uluslararası boyutu (1788–1793) / The last Polish Ambassador in Istanbul: Ottoman-Polish diplomatic relations based on the embassy of Franciszek Piotr Potocki and its international extend (1788–1793)* [doctoral dissertation], Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2012
- Topaktaş H., *Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri Zıştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefaretnamesi (1755)*, Ankara 2015
- Topaktaş H., *Osmańsko-polskie stosunki dyplomatyczne. Poselstwo Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788–1793)*, Kraków 2017
- Topaktaş H., *Polonezköy: 180 Yıllık Mazi*, İstanbul 2021
- Topaktaş H., *Stosunki osmańsko-polskie z perspektywy tureckiej w zapisach i pamięci*, Herito 14 (2014), z. 1, s. 50–61
- Topaktaş H., *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi: Hüseyin Kazım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882–1887)*, İstanbul 2015
- Wawrzyniak K., *Ottoman-polish diplomatic relations in the sixteenth century* [master's thesis], Ankara 2003

Źródła internetowe

- Benedykt Polak Award to the TÜBA Young Academy Member Prof. Dr. Hacer Topaktaş Üstüner, <https://www.tuba.gov.tr/en/news/about-academy/benedykt-polak-award-to-the-tuba-young-academy-member-prof.-dr.hacer-topaktas-ustuner> [dostęp: 10.06.2023]
- Nagroda im. Benedykta Polaka dla tureckiej badaczki, <https://www.gov.pl/web/turcja/nagroda-im-benedykta-polaka-dla-tureckiej-badaczki3> [dostęp: 10.06.2023]
- Prof. Hacer Topaktaş Üstüner, <https://avesis.istanbul.edu.tr/hacer.topaktas> [dostęp: 10.06.2023]

- Topaktaş H., *Dersaadet'te son Leh Elçisi: Franciszek Piotr Potocki'nin elçiligi ekseninde Osmanlı-Leh diplomatik ilişkileri ve uluslararası boyutu (1788–1793) / The last Polish Ambassador in Istanbul: Ottoman-Polish diplomatic relations based on the embassy of Franciszek Piotr Potocki and its international extend (1788–1793)* [doctoral dissertation], https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=w3EqK8NxIkm8iae8KP_SmQ&no=duL-FMHV2IsV8a7Kh2YJCHA [dostęp: 10.06.2023]
- Uroczystość wręczenia nagród imienia Benedykta Polaka*, theexplorersclubpolska.pl/category/wydarzenia/benedykt-polak/ [dostęp: 10.06.2023].
- Uroczystość wręczenia nagród imienia Benedykta Polaka*, www.youtube.com/watch?v=w2iRQ-phhBPg&t=5932s&ab_channel=UniwersytetRzeszowski [dostęp: 10.06.2023]
- Wyniki Konkursu Historycznego Ministra Spraw Zagranicznych na najlepsze publikacje promujące historię polskiej dyplomacji i historię Polski*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/wyniki-konkursu-historycznego-ministra-spraw-zagranicznych-na-najlepsze-publicacje-promujace-historie-polskiej-dyplomacji-i-historie-polski2> [dostęp: 10.06.2023]